

Sovjetunionens kollaps

av Örjan Berner

SOVJETUNIONENS KOLLAPS VAR inte något som hände över den natt den 6–7 december 1991 när ledarna för Ryssland, Ukraina och Vitryssland samlades i Belovezjkaja Pusjtja för att diskutera unionens framtid och fattade beslut om dess upplösning. Sammanbrottet ägde rum över flera år, och sprickorna i imperiets byggnadsverk blev alltmer uppenbara redan 1989. Som svensk ambassadör i Moskva med tillgång till flera av de viktigaste beslutsfattarna hade jag en tämligen unik åskådarplats. Nedan några korta skildringar av centrala händelser i denna historiska process. De är hämtade från min bok *Härskarna i Kreml – från Gorbatjov till Putin* (2014)

1989

Den nya sovjetiska folkkongressen samlades i maj–juni. Det var Gorbatjovs uppfinning för att få stöd för sina reformer från radikala, direktvalda deputerade som kunde sätta press på kommunistpartiet. Inne i mötessalen utspelades ett märkligt skådespel – märkligt för mig som upplevt det gamla Sovjetsystemets massiva konformism. Debatterna visade total öppenhet. Inläggen var passionerade och intensiva med hårda personangrepp på tidigare sakrosankta politiker i politbyrån. Under tolv historiska dagar kunde hela Sovjetunionens befolkning i tv och radio följa de direktsända mötena i landets nya lagstiftande organ, vars 2250

deputerade nästan mangrant infann sig på plats – hela tiden. Det som varit mystiskt och gåtfullt, det politiska spelet där uppe i samhällets topp, visades nu upp i sin nakenhet, makthavarna blev avklädda, hudflängda och hårt ansatta. Politbyråns medlemmar satt i sina bås och lyssnade, häpnade och ogillande. De visades i närbild på TV när de slumrade in, kliade sig i näsan eller blev blossande röda av ilska och förtrytelse. Detta var inte det gamla Sovjetunionen!

Optimismen att man nu gick mot ”demokrati”, att Sovjetunionen skulle bli ”ett normalt land”, att så som man levde i väst så skulle det bli även i det egna landet, dessa förhoppningar fanns överallt.

Berlinmurens fall

Några månader senare, morgonen den 10 november, satt jag i möte mellan utrikesminister Sten Andersson och Eduard Sjevarnadze. Den sovjetiske utrikesministern berättade om den gångna nattens händelser utan att ge intryck att dessa var vare sig överraskande eller dramatiska. Berlinmuren hade fallit. Sjevarnadze var inte bekymrad. DDR skulle nu slå in på en radikal reformkurs och en aktiv dialog skapas mellan folket och en ny regim. Vad som hänt var positivt, det skulle bidra till ömsesidigt förtroende och leda till ett gemensamt europeiskt hem. Den sovjetiske generalstabschefen, Mojsejev, var lika

optimistisk. Bra med öppna gränser, inga säkerhetspolitiska risker fanns, men mindre antal sovjetstyrkor skulle stanna kvar för stabilitetens skull. På andra håll i Kremls närhet var dock förbittringen och oron stor och den ökade när förbundskanslern Kohl några veckor senare lade fram sitt tiopunktsprogram för Tysklands återförening. Gorbatjov var alltför mjuk och eftergiven fick jag höra av centralkommitténs internationelle chef Valentin Falin. Han liksom flertalet professionella diplomater tyckte att amatörerna i Kreml var i färd med att ändra hela den globala maktbalansen till Sovjetunionens nackdel. Gorbatjovs naiva drömmar om ”det gemensamma europeiska hemmet” var illusionspolitik. Just denna politik blev verklighet – i oktober 1990 fullbordades det tyska enandet och denna stat trädde in i NATO.

1990

Redan i början av året hade stämningarna från folkkongressens eufori förflyktigats. Allt fler talade om ”kollaps, tragedi, katastrof” och om att Gorbatjov fört landet ner i fördärv och splittring. Den ekonomiska krisen förvärrades. Den sovjetiska erans stiltje och stagnation var redan historia. En ny värld var på väg att bildas, explosioner i imperiets periferi, implosion i dess centrum. Från Centralasien och Transkaukasien började ryska flyktingar strömma in. Barnfamiljer och åldringar från Georgien, Tadzjikistan, Azerbajdzjan slog läger i Moskvas järnvägsstationer. Nu frågade sig många: ”när börjar de väpnade konflikterna i imperiets centrala delar, när blir Ryssland skådeplats för blodspillan och lidande?”

Baltikum blev ödesfrågan. Litauen ledde kampen för självständighet och dess paroller spred sig i imperiet. I Kreml hävdades att detta var dominobricken som kunde få allt annat att falla. Gorbatjov for till Vilnius

för att lova ”revolutionära reformer” och en ”federation av suveräna stater”. Det var så han hade tänkt sig det hela från början – de progressiva balterna skulle vara perestrojkans avantgarde. Till svar kom den 11 mars en förklaring om ”återupprättad självständighet” för Litauen, en provokation ansåg man i Moskva. Arméchefen Varennikov lade fram en hemlig plan om en stor militär intervention i Litauen med undantagstillstånd, presidentstyre, insats av tre divisioner, insättande av en Kremlstyrd marionettregim – en variant av Praginvasjonen 1968. Gorbatjov sade nej men införde ekonomisk blockad mot den uppstudsiga republiken.

Avgörande blev Rysslands hållning. Boris Jeltsin, nu vald till president i det ryska parlamentet, stod i harnesk mot unionen och drog då undan den väsentliga grundvalen för Gorbatjovs maktställning. Nyckelfrågan blev under 1990 om Ryssland skulle kräva egen självständighet och då föra med sig de andra unionsrepublikerna. ”Balternas sak är vår” sade mig den nye ryske utrikesministern Kozyrev. Den 12 juni tog den ryska folkkongressen beslut om Rysslands suveränitet, dock ännu så länge inom ramen för Sovjetunionen som skulle behålla ansvar för statlig säkerhet, försvar och transporter. Rysslands lagar fick överhöghet över unionens, finansiella överföringar till unionen drogs in vilket började lamslå dess verksamhet. Stämningarna blev apokalyptiska, rykten cirkulerade om kupper, militära maktövertaganden, maffiavälde, pogromer. Allt fler ville lämna det sjunkande skeppet medan tid var.

1991

Sovjetiska trupper fördes till de baltiska republikerna och Gorbatjov riktade hotfulla budskap till det litauiska parlamentet. Västmakterna tycktes vara passiva, men Ryssland grep in i skeendet. Jeltsin förklarade

att rysk trupp inte fick användas utanför den egna republikens territorium. När militära insatser vid mitten av januari ändå gjordes i Vilnius och Riga riktade han en appell till ryska soldater att ej bruka våld mot baltiska civila. Avtal slöts mellan den ryska rådsrepubliken och de baltiska republikerna om ömsesidigt godkännande av varandras suveränitet.

Tillsammans med övriga nordiska ambassadörer ordnade jag möte med Jeltsin. Han såg mörkt på läget. ”Inbördeskrig hotar i Sovjetunionen... Reaktionära krafter i kommunistpartiet, KGB och armén söker åter införa diktatur och operationerna i Baltikum är förspelet. Om man lyckas där så går man vidare.” Jeltsin var dock övertygad att Ryssland kunde hejda den reaktionära offensiven: ”De har generalerna, vi har soldaterna. Vi sätter upp egna militära förband och ett ryskt KGB. Gruvarbetarna i Kuzbass och Donetsk stöder oss och de kan lamslå ekonomin. Vad som hänt omöjliggör Gorbatsjovs planer på ett unionsfördrag”. I januari kylan sällade jag mig till de flera hundratusen demonstranter som i Moskvas centrum visade solidaritet med balterna. Gorbatsjov beslutade dra tillbaka de sovjetiska trupperna – det baltiska motståndet, Rysslands reaktion och västliga påtryckningar hade gjort verkan.

Under sommaren reste Gorbatsjov runt i väst och berättade för sina kolleger där att Sovjetunionen var konkursmässigt och att om ingen hjälp kom så gick man mot en finansiell kollaps. Till svar fick han vaga löften om kunskapsöverföring och lite humanitärt bistånd. I juli publicerades ett ”Upprop till nationen” undertecknat av en rad ledande generaler och politiker: ”... Låt oss enat resa oss mot dem som söker undergräva sovjetstaten och krossa fäderneslandet”. Tidigt på morgonen den 19 augusti kom så en proklamation där ”Statskommittén för un-

dantagstillstånd” förklarade sig ha övertagit statsledningen. Jeltsin lyckades ta sig in till den ryska parlamentsbyggnaden, ”Vita Huset”, och gjorde därifrån ett våldsamt angrepp på denna ”reaktionära statskupp som bara kan leda till terror och diktatur”. Jag sällade mig till de folkmassor som samlats utanför Vita Huset för att bjuda motstånd mot kuppmakarna och tog mig sedan in i denna byggnad för samtal med ledande politiker. Några dagar senare kunde jag delta i Jeltsins möte på Vita Husets terrass inför några hundratusen Moskva-bor för att fira segern över kuppen.

Gorbatsjov hämtades från Krim och kom den 23 augusti till det ryska parlamentet. Från läktaren kunde jag beskåda hur Jeltsin brutalt gjorde klart för den formella ledaren för Sovjetunionen att det nu var han, Rysslands ledare, som kontrollerade läget. Ryssland tog viktiga beslut, bestämde över unionsregeringens sammansättning, tillsatte premiärministern. Över hela Sovjetunionen ledde kuppens misslyckande och Rysslands maktövertagande till de radikala krafternas frammarsch. Självständighetsförklaringar dugade tätt från imperiets olika delar.

De baltiska ledarna kom den 24 augusti till Moskva. Estlands president, Rüütel, besökte ambassaden och berättade att han skulle träffa Jeltsin och senare även Gorbatsjov. De ryska ledarna hade redan muntligt deklarerat erkännande av de baltiska republikernas självständighet – några timmar senare fick jag beskedet att detta erkännande nu också getts skriftligen. Samma information kom från lettiska och litauiska delegationer. Jag informerade UD med förslag att svenskt erkännande nu kunde ges – Gorbatsjov skulle tvingas följa Rysslands beslut. Det svenska erkännandet dröjde dock.

Makten hade gått över från Kreml till Vita Huset. Någon egentlig regering fanns inte längre i Sovjetunionen och heller inga finan-

siella resurser. Kommunistpartiet hade förbjudits och dess tillgångar beslagtogs – rykten gick att betydande penningssummor i god tid förts utomlands. Väststaterna var oroliga, det framhöll inte minst den amerikanske ambassadören. De kände Gorbatjov som gjort slut på det kalla kriget, nedrustat, låtit Tyskland återförenas, öppnat Sovjetunionen med sin glasnost, charmat de västliga ledarna. Jeltsin var ett oskrivet kapitel. Om Sovjetunionen föll samman fanns risk för inbördeskrig i en stat med tusentals kärnvapen.

Mina samtal med Jeltsins främsta rådgivare, Gennadij Burbulis och Jegor Gajdar, gjorde klart att Ryssland avsåg befria sig från unionen och bara kunde godta en lös sammanslutning liknande det brittiska samväldet. Burbulis hade fått Jeltsins mandat att skapa en funktionsduglig regering att styra Ryssland, unionens främsta arvtagare och även ta över dess internationella roll såsom medlemskapet i FN:s säkerhetsråd. Gajdar, utsågs till tf premiärminister. Redan i oktober lade han fram ett program som helt bröt med unionstanken. Ryssland gjorde sig fri både från unionen och från de andra republikerna.

En ström av besökare kom till ambassaden, delegationer från Georgien och andra republiker som ville få preliminärt erkännande av sin självständighet inom existerande gränser – man började frukta Rysslands maktanspråk och krav som kunde ställas på territorier där rysk befolkning dominerar. ”Om Ukraina blir självständigt så måste Ryssland resa frågan om Krim” var onekligen en refräng jag ofta hörde från ledande ryska politiker. Vid besök i Kiev hos den ukrainske ledaren Kravtjuk och hans utrikesminister fick jag helt klart att Ukraina

avsåg skapa en egen stat och avvisade ett unionsfördrag. ”Moskva kommer inte få bestämma och landets gränser är de som nu gäller för republiken. Ryssland har ju självt visat sin vilja att göra sig fri från unionen.”

Jeltsin, Kravtjuk och Sjusjkevitj, Vitrysslands president, samlades så den 6 december i ett lantligt residens utanför Minsk. ”Det var en vacker vinterkväll med mjukt, stilla snöfall” skriver Jeltsin i sina memoarer. De tre presidenterna förklarade Sovjetunionen upplöst genom ett avtal som utarbetats under några nattliga timmar. Burbulis berättade efteråt för mig hur det hela gått till. Han hävdade att Jeltsin tänkt sig en lös konfederation eller liknande sammanslutning men att Ukraina helt ville bryta banden med Moskva. ”Då blev det så och Jeltsin och jag skrev på den text om unionens upplösning som Ryssland, Ukraina och Vitryssland – de republiker som 1922 skapat Sovjetunionen – kunde komma överens om”. Jag noterade i vårt samtal att Rysslands politiska val att krossa centrum dock varit helt avgörande för detta beslut och att Belovezj-avtalet minskat risken för fortsatta farliga konflikter.

Vid ett frostigt möte i Alma-Aty i Kazakstan med de tolv återstående sovjetrepublikerna, varav nio inte deltagit i det avgörande beslutet, formaliserades Sovjetunions kollaps den 21 december. Gorbatjov utfärdade en ukas den 25 december om sin egen avgång som Sovjetunionens president. Samma dag kunde jag från utkiksplats på Röda Torget mot kvällningen se hur den röda sovjetflaggan halades och den ryska trikoloren hissades ovanför Kremlmuren.

Författaren var Sveriges ambassadör i Moskva 1989–1994.